

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXIII:2021, nr 1
ISSN 00063967

ALEKSANDER STANKIEWICZ

Warszawa, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

<https://orcid.org/0000-0001-6707-7166>

*Refleks dzieł Dientzenhoferów na pograniczu
Wielkopolski. Architektura kościoła
pw. św. Marii Magdaleny w Zamysławie*

*Reflections of the Dientzenhofers' Works
in Greater Poland's Borderland. Architecture
of the Church of St Mary Magdalene
at Zamysław*

Pomimo wysokiej klasy artystycznej, architektura kościoła parafialnego pw. św. Marii Magdaleny w Zamysławie (Hinzendorf) nie doczekała się jak dotąd opracowania naukowego. Fundację budowli zainicjował ksiądz Philip Valentin Hoffman, a sfinansowały klaryski z klasztoru w Głogowie. Prace budowlane zakończono przed rokiem 1752. Przeprowadzona analiza formalna pozwala na ustalenie, że świątynia swoim układem przestrzennym nawiązuje do kościoła benedyktynów w Legnickim Polu (1727–1731), projektu Kiliana Ignaza Dientzenhofera.

Słowa kluczowe: Zamysłów (Hinzendorf), Kilian Ignaz Dientzenhofer (1689–1751), sztuka XVIII w., późny barok

Despite its high artistic quality, the architecture of the Parish Church of St Mary Magdalene at Zamysłów (Hinzendorf) has not as yet been separately studied. The foundation of the building was initiated by Fr Philip Valentin Hoffman, and it was financed by the Poor Clares of the Głogów Convent with construction works having been completed by 1752. The conducted formal analysis allows to identify the resemblance of the church's layout to that of the Benedictine Church at Legnickie Pole (1727–1731) designed by Kilian Ignaz Dientzenhofer.

Keywords: Zamysłów (Hinzendorf), Kilian Ignaz Dientzenhofer (1689–1751), 18th century art, late Baroque

Kościół w Zamysłowie mimo efektownej formy architektury nie doczekał się jak dotąd szczegółowego opracowania (il. 1). Pierwszą przybliżoną datę powstania świątyni i wzmiankę o jej wyposażeniu odnotował Julius Kohte¹. Nieco więcej miejsca historii zabytku poświęcił Karl Groß, wiejski nauczyciel i historyk amator, który opublikował też część wizytacji świątyni i odnotował nazwisko budowniczego². W okresie powojennym budowlę zaledwie wzmiankowano w opracowaniach syntetycznych, najczęściej miejsca poświęcając jej historii i związkom z kolatorkami, którymi były klaryski z Głogowa³. Powojenne badania nad architekturą kościoła utrudniały rozproszone lub zniszczone archiwalia. Świątynię datowano ogólnie na wiek XVIII lub rok 1752⁴, a autorstwo jej projektu przypisywano Pompeo Ferrariemu⁵ lub Karlowi Martinowi Frantzowi⁶. Ustalenia dotyczące parafii i kościoła z początku wieku XX przypomniał ostatnio Martin Sprungala⁷. Budowla, mimo swojej klasy artystycznej, nie została wspomniana w najnowszej publikacji na temat nowożytnej architektury wielkopolskiej⁸.

¹ Julius KOHTE, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. 3: *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Regierungsbezirks Posen* (Berlin: J. Springer, 1896), s. 193.

² Karl GROß, „Aus der Geschichte Hinzendorfs und seiner Beziehungen zum Klarissenkloster in Glogau”, *Fraustädter Ländchen*, nr 4 (1925), s. 13; ID., „Das Hospital in Hinzendorf”, *Fraustädter Ländchen*, nr 12 (1925), s. 54–56; ID., „Die Pfarrwidmut in Hinzendorf”, *Fraustädter Ländchen*, nr 6 (1926), s. 21; ID., „Die Turmknopfkunde der St. Maria Magdalena kirche in Hinzendorf”, *Fraustädter Ländchen*, nr 7-8 (1926), s. 28–30; ID., „Visitation der Kirche in Hinzendorf vom Jahre 1693”, *Fraustädter Ländchen*, nr 9 (1929), s. 35; ID., „Visitation der Kirche in Hinzendorf vom Jahre 1705”, *Fraustädter Ländchen*, 1929, nr 10–11 (1929), s. 39, 42; ID., „Auszug aus der Visitation der Kirche in Hinzendorf vom Jahre 1722”, *Fraustädter Ländchen*, nr 12 (1929), s. 48; ID., „Die Kirche unserer Heimat: Maria Magdalena kirche zu Hinzendorf”, *Fraustädter Ländchen*, nr 1 (1959), s. 5.

³ Gwido CHMARZYŃSKI, „Sztuka Ziemi Lubuskiej”, w: *Ziemia Lubuska*, red. Michał SZCZANIECKI, Stanisław ZAJCHOWSKI (Poznań: Instytut Zachodni, 1950), s. 161; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo zielonogórskie. Powiat Wschowa*, oprac. Marian KORNECKI, Przemysław MALISZEWSKI, Warszawa, 1958, niepublikowane opracowanie, Biblioteka Towarzystwa Ziemi Głogowskiej; Bolesław DRATWA, *Dzieje parafii w Konradowie*, Konradowo, 1980, niepublikowana praca, maszynopis w parafii w Konradowie, s. 94–103; Małgorzata KONOPNICKA-SZATARSKA, „Klaryski głogowskie”, *Studia Zachodnie* 6 (2002), s. 95; EAD., *Kontrreformacja w księstwie głogowskim (XVI–XVIII w.)* (Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 2002), s. 16.

⁴ Jan MUSZYŃSKI, „Konserwacja zabytków w województwie zielonogórskim”, *Przegląd Zachodni*, nr 5 (1958), s. 228; Stanisław KOWALSKI, *Zabytki środkowego Nadodrza: katalog architektury i urbanistyki* (Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 1976), s. 267; Józef NOWACKI, *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2 (Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1964), s. 442.

⁵ KOWALSKI, *Zabytki środkowego Nadodrza*, s. 267; Bożena GRABOWSKA, *Paradyż i Raj Utracony* (Gorzów Wielkopolski: Sonar, 2010), s. 133; Stanisław KOWALSKI, *Zabytki architektury województwa lubuskiego* (Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, 2010), s. 420; *Powiat wschowski: Krajobraz pogranicza: Wschowa – Sława – Szlichtyngowa* [opracowanie Muzeum Ziemi Wschowskiej] (Wschowa: Starostwo Powiatowe, 2017), s. 51.

⁶ DRATWA, *Dzieje parafii w Konradowie*, s. 98

⁷ Michael SPRUNGALA, „Das Klarissenkloster der Jungfrauen zu Glogau”, *Neuer Glogauer Anzeiger*, nr 3 (2018), http://www.glogauerheimatbund.de/pages/NGAArtikel/2018/NGA18_03Klarissenkloster_Glogau.html [dostęp 13 VI 2019].

⁸ Andrzej J. BARANOWSKI, *Architektura sakralna w Wielkopolsce i jej zleceniodawcy na tle regionalizacji baroku* (Warszawa: Liber pro Arte, 2020).

1. Kościół pw. św. Marii Magdaleny w Zamysławie. Fot. Aleksander Stankiewicz

Wioska Zamysłów (Hinzendorf) koło Szlichtyngowej była wzmiankowana w źródłach pisanych jako własność klarysek głogowskich od roku 1307⁹. Jej położenie było wykorzystywane przez zakonnice w trakcie konfliktów zbrojnych, gdy musiały opuścić zagrożony klasztor. W roku 1635 król Władysław IV polecił staroście wschowskiemu Hieronimowi Radomickiemu obronę przygranicznych dóbr Kandlewo, Konradowo, Zamysłów, ze względu na trwającą na Śląsku wojnę¹⁰. Gdy Głogów w roku 1642 został zajęty przez szwedzkie wojska, klaryski znalazły schronienie w swojej zamysławskiej posiadłości¹¹.

Nie dysponujemy dużą liczbą wzmianek źródłowych na temat kościoła w Zamysławie¹². Z roku 1399 pochodzi informacja o istnieniu w wiosce świątyni przynależącej do

⁹ Julius BLASCHKE, *Geschichte der Stadt Glogau und des Glogauer Landes* (Glogau: Hellmann, 1913), s. 76. Nazwę Zamysłów wprowadzono po II wojnie światowej. Michael SPRUNGALA, *Kronika Wschowy* (Wschowa: Towarzystwo Przyjaciół Sławy, 2015), s. 15. W XIX w. wspominano też wersję nazwy – Hińcze. Zob. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów ościennych*, t. 3 (Warszawa: Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1882), s. 71.

¹⁰ W dokumencie wymieniono nazwy „Kandloff, Konstroff, Ensdorff”. Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych, Summariusz Metryki Koronnej, Księga Wpisów, sygn. MK 181: Księga przywilejów króla Władysława IV za kanclerstwa Tomasza Zamoyskiego z lat 1633–1637, k. 69v-70. W 1641 r. klaryski opuścili okupowany przez szwedzkie wojska Głogów i przenieśli się do Zamysłowa na sześć lat. Zob. BLASCHKE, *Geschichte der Stadt Glogau*, s. 282.

¹¹ BLASCHKE, *Geschichte der Stadt Glogau*, s. 282.

¹² Część zachowanych dokumentów, dotyczących głównie spraw gospodarczych posiadłości klarysek, przechowywana jest w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze. Zob. Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej: APwZG), nr zesp. 1287: Klasztor klarysek w Głogowie z lat 1523–1818. Księgi parafialne (prowadzone od roku 1764) znajdują się w zbiorach zielonogórskiego Archiwum Diecezjalnego.

2. Epitańium księdz
 Philipa Valentina
 Hoffmana w kościele
 bernardynów
 we Wschowie. Fot.
 Marian Niedzielski

Archidjkonatu Głogowskiego¹³. W wieku XVII nosiła wezwanie św. Bartłomieja Apostoła, pełniła rolę filii parafii w Konradowie, a jej kolatorkami były klaryski z Głogowa. W trakcie wizytacji przeprowadzonej w latach 1687–1688 wspomniano istnienie niewielkiej, otoczonej cmentarzem, murowanej budowli z wieżą, mieszczącej między innymi ołtarz świętych Franciszka Serafickiego, Klary i Barbary. Zakonnice dbały o bogaty zespół szat liturgicznych i paramentów¹⁴.

Przypuszczalnie coraz gorszy stan świątyni oraz zwiększająca się liczba wiernych miały wpływ na realizację w Zamysłowie inwestycji budowlanych. W roku 1742 ksiądz Johann

¹³ BLASCHKE, *Geschichte der Stadt Glogau*, s. 51.

¹⁴ *Visitationsberichte der Diözese Breslau: Archidjkonat Glogau*, t. 1, red. Josef JUNGNITZ (Breslau: G. P. Aderholz, 1907), s. 167, 512–513; GROß, „Die Kirche unserer Heimat”, s. 5. Zob. też: Wincenty URBAN, *Z dziejów duszpasterstwa katolickiego w Archidjkonacie Opolskim i Głogowskim w czasach nowożytnych*, cz. 2: *Archidjkonat Głogowski* (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1975). Dotychczas w literaturze wzmiankowano istnienie w tym czasie świątyni drewnianej. Zob. DRATWA, *Dzieje parafii w Konradowie*, s. 94–97; *Powiat wschowski*, s. 52.

Hoffmann, proboszcz w Konradowie, w swoim testamencie przekazał pieniądze na budowę szpitala przeznaczonego dla kobiet. Opiekę nad tą fundacją miały pełnić klaryski głogowskie. Akt darowizny został potwierdzony przez ksienię Marię Teresę, wikarię Marię Bernardynę Bluchnerin oraz dyskretę¹⁵ Marię Józefę Durbachin w roku 1751¹⁶.

Inicjatorem budowy nowej świątyni, noszącej wezwanie św. Marii Magdaleny był ksiądz Philip Valentin Hoffman (zm. 1754), altarysta w Zamysławie i brat proboszcza w Konradowie¹⁷. Według treści epitafium Philipa Valentina z kościoła bernardynów we Wschowie (il. 2) był on także dobrodziejem zakonników¹⁸. Mimo wspomnianej wzmianki w inskrypcji, zachowana dokumentacja zdaje się wskazywać, że to klaryski głogowskie były obciążone większością kosztów związanych z przedsięwzięciem. Hoffman chciał natomiast zorganizować w Zamysławie parafię, co ostatecznie mu się nie udało¹⁹. Nie dysponujemy niestety żadną wzmianką źródłową na temat projektanta świątyni. Informacja o prowadzeniu budowy przez majstra Horenburga jest oparta na niezachowanych źródłach i w związku z tym nieweryfikowalna²⁰. Widoczna jeszcze w wieku XIX na wieży data 1752 informowała o zakończeniu prac budowlanych²¹. Niewykluczone, że pewną rolę przy koordynacji fabryki mógł odegrać ówczesny wschowski podkomorzy, Ignacy Niezychowski (zm. 1778)²², pełniący rolę przedstawiciela klarysek przed władzami świeckimi Rzeczypospolitej²³.

Wraz z kasatą klasztoru głogowskich zakonnic w roku 1810 kolatorami kościoła w Zamysławie stali się kolejni właściciele wioski²⁴. Na podstawie zachowanych międzywojennych zdjęć jego wnętrza można stwierdzić, że sklepienia i część ścian pokrywała dekoracja malarska, której pozostałości w postaci przedstawień aniołów trzymających na-

¹⁵ Dyskreta (łac. *discretio* – doradzanie, rozstrzyganie) – zakonnicca pełniąca funkcję doradcy przełożonej lub mająca głos w kapitule. Zob. *Podręczna encyklopedia Instytutów Życia Konsekwowanego: pojęcia, terminy, instytucje, dokumenty, czasopisma, sigla*, oprac. Mirosław DANILUK, Karol KLAUZA (Lublin-Rzym: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1994), s. 109.

¹⁶ GROß, „Das Hospital in Hinzendorf”, s. 54–56; SPRUNGALA, „Das Klarissienkloster der Jungfrauen zu Glogau”. Nie można wykluczyć, że istniejący do dziś w Zamysławie piętrowy budynek datowany na przełom XVIII i XIX w. mógł mieścić pierwotnie szpital. Po kasacie klasztoru klarysek w 1810 r. pełnił funkcję pałacu nowych właścicieli wioski. Zob. KOWALSKI, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, s. 421; *Powiat wschowski*, s. 52.

¹⁷ GROß, „Das Hospital in Hinzendorf”, s. 54–56.

¹⁸ Epitafium z przedstawieniem duchownego z inskrypcją: D. O. M. // Hic in cripta iacet benefactor // eccl(esi)ae huius & conventus adm. R(eferendus D(omi)nus Philip Valen(tin) Hoffman olim parochus in Hertzogw--// P. T. Fundatisa in Hintzendorff aetatis suae 85 a--// obitus sui 1754. Oretur pro eo omni momento vel / saltem saepe memento iudicium sidera o– suppli // tium. Co zadziwiające, kronika wschowskich bernardynów milczy nie tylko o ewentualnych donacjach Hoffmana, ale też o istnieniu jego epitafium. Zob. *Kronika wschowskich bernardynów czyli Archiwum klasztoru wschowskiego Braci Mniejszych Obserwantów, w którym (opisane jest) wprowadzenie, fundacja, a następnie wygnanie przez dysydenckich mieszkańców – odstępców od prawdziwej wiary, ponowne wprowadzenie a następnie nowa fundacja przez życzliwych patronów, i protektorów, rozwój i sprawy godne zapamiętania: z dokumentów i rękopisów opowiedziana Roku Pańskiego 1790*, red. Alojzy PAŃCZAK, tłum. Pius Turbański, Alojzy Pańczak (Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T, Muzeum Ziemi Wschowskiej, 2019). W tym miejscu chciałbym podziękować pani Marcie Małkus z Muzeum Okręgowego w Lesznie za udostępnienie fotografii epitafium.

¹⁹ DRATWA, *Dzieje parafii w Konradowie*, s. 96.

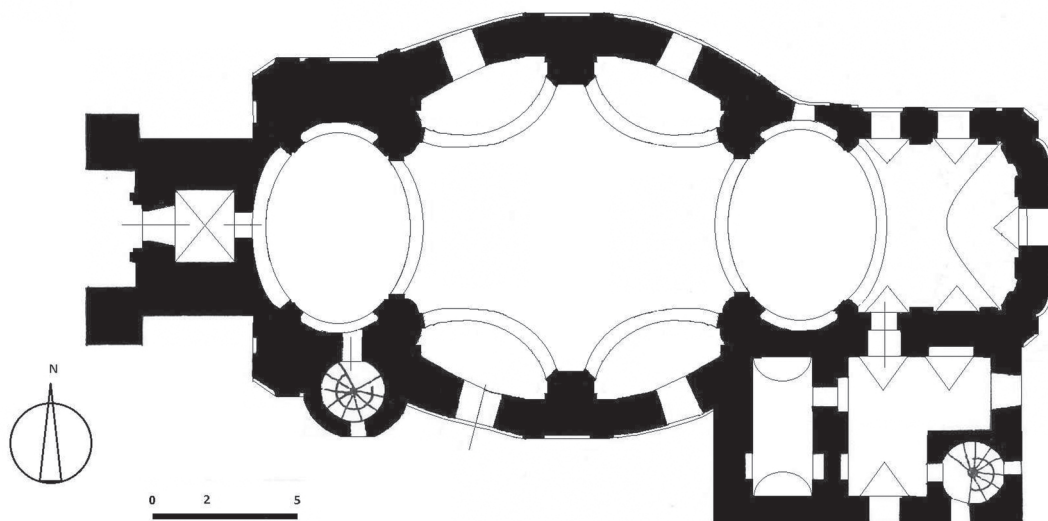
²⁰ GROß, „Aus der Geschichte Hinzendorfs”, s. 13.

²¹ KOHTE, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, s. 193.

²² Marcin PRZEGIĘTKA, „Przedmioty niezwykle i typowe w osiemnastowiecznych spisach mobiliów. Inwentarz ruchomości podkomorzego wschowskiego Ignacego Niezychowskiego”, *Historia i Polityka*, nr 6 (2007), s. 11, 12.

²³ W liście z 1754 r. pisał do ksieni klasztoru klarysek w Głogowie, że jest zmuszony załatwiać sprawy zakonnice w Warszawie bądź w Berlinie. Zob. APwZG, nr zesp. 1287: *Klasztor klarysek w Głogowie z lat 1523–1818*, sygn. 27: Pojedyncze listy skierowane do opatek klasztoru, k. 15–16.

²⁴ BLASCHKE, *Geschichte der Stadt Glogau*, s. 446.

3. Kościół pw. św. Marii Magdaleny w Zamysławie, rzut. Oprac. Aleksander Stankiewicz

rzędzia Męki Pańskiej zachowały się do dziś na ścianie zachodniej²⁵. Bardzo prawdopodobne, że program ikonograficzny malowideł korespondował z niezachowanymi stacjami drogi krzyżowej umieszczonymi we wnękach muru otaczającego cmentarz przykościelny. Na fotografiach wnętrza świątyni widoczne są też ławy przeznaczone dla wiernych, ambona zdobiona w zwieńczeniu glorią promienistą oraz ufundowany przez Hoffmana ołtarz główny dedykowany Matce Bożej, a dekorowany kolumnami i czterema wolnostojącymi rzeźbami²⁶. Poza wspomnianym wyposażeniem, Kohte w 1896 r. wymienił jeszcze ołtarz boczny i chrzcielnicę datowaną na wiek XVI. Niemiecki inwentaryzator ustalił, że w świątyni znajdowały się trzy zegary, w tym mały z roku 1652 oraz wielki, zdobiony inskrypcją informującą o czasie powstania i wykonawcy²⁷.

W roku 1923 założono w Zamysławie parafię. W wyniku działań wojennych w 1945 r. zniszczony został dach i hełm wieży kościoła, płomienie strawiły także jego wyposażenie i częściowo uszkodziły sklepienie nawy. Budowlę zabezpieczono przed zawaleniem w roku 1958²⁸, w latach 1989–1992 przeprowadzono prace remontowe²⁹.

Ustalenie proveniencji projektu kościoła w Zamysławie umożliwia dokładna analiza zachowanej architektury budowli, która jak dotąd nie została przeprowadzona. Dlatego też dalsze rozważania należy rozpocząć od omówienia wyglądu zabytku.

Świątynię w Zamysławie otacza wspomniany już mur z pozostałościami stacji Męki Pańskiej oraz wtórnymi, XIX-wiecznymi bramami skierowanymi na południowy wschód oraz zachód. Zwrócona na wschód budowla złożona jest z prezbiterium, nawy oraz poprzedzającej ją dwukondygnacyjnej, czworobocznej wieży (il. 3). Do prezbiterium od południa przylega dwukondygnacyjny aneks mieszczący zakrystię, skarbiec i lożę kolarską na piętrze, mogącą pełnić rolę chóru dla zakonnic.

²⁵ Powiat wschowski, s. 51.

²⁶ Fotografie widoku wnętrza prezbiterium kościoła w zbiorach autora.

²⁷ „Durchs Feuer bin ich gelassen, Johann Gottfried Taubert hat mich gegossen in Leignitz anno 1752”. Zob. KOHTE, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, s. 193.

²⁸ MUSZYŃSKI, „Konservacja zabytków w województwie zielonogórskim”, s. 228.

²⁹ Kościół filialny p.w. św. Marii Magdaleny w Zamysławie, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, oprac. Ewa PIESIEWICZ, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze; KOWALSKI, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, s. 210.

4. Kościół pw. św. Marii Magdaleny
w Zamysłowie, wewnątrz prezbiterium.
Fot. Aleksander Stankiewicz

5. Kościół pw. św. Marii Magdaleny
w Zamysłowie, widok na północną ścianę
nawy. Fot. Aleksander Stankiewicz

Nawa składa się z dwóch przęseł założonych na rzutach przenikających się elips bądź owali, ustawionych poprzecznie do osi kościoła. Od strony wieży oraz od strony prezbiterium dostawione do niej są dwa mniejsze przęsła, opisane na planach elipsy, z których jedno mieści chór muzyczny, a drugie jest przęsłem pośrednim między nawą a dwuprzęsłowym, prostokątnym prezbiterium, którego ściana wschodnia jest nieznacznie wybrzuszona (il. 4–5). Kształt przęseł nawowych zaznaczają wklęsło wygięte ściany i półkoliste filary przyścienne, opięte pilastrami korynckimi na postumentach, wspierającymi odcinki belkowania. Ich głowice zostały wykonane w stiuku (il. 6). Takie same pojedyncze pilastry zastosowano także w prezbiterium, gdzie wspierają ciągłe belkowanie oraz we wspomnianych przęsłach pośrednich, gdzie umieszczono je ukośnie na licach filarów. Nawę oraz eliptyczne przęsła chóru muzycznego i prezbiterium przykrywają sklepienia żaglaste wspierające się na gurtach wyprowadzonych z pilastrów (il. 7). Prezbiterium oraz pomieszczenia w aneksie nakrywają sklepienia kolebkowe z lunetami, a w wieży krzyżowe. Łączność między zakrystią i skarbcem na parterze a lożą kolatorską na piętrze zapewnia kręta klatka schodowa usytuowana w południowo-wschodnim narożniku pomieszczeń. Taka sama klatka schodowa została dostawiona od południa do przęsła mieszczącego chór muzyczny. Z zewnątrz wzniesione na cokole elewacje nawy i prezbiterium świątyni zdobią pary pilastrów tokańskich wspierających obiegające ściany belkowanie. W ścianach nawy, w polach między artykulacją umieszczono pojedyncze, zamknięte półkoliście prostokątne okna, z kolei prezbiterium oświetlają dwa rzędy okien – podłużnych, a w partii ponad belkowaniem okrągłych. Na osi ściany wschodniej prezbiterium, w jej górnej partii umieszczono pojedynczy oculus. Aneks został pozbawiony artykulacji, a każdą jego kondygnację oświetlają trzy prostokątne otwory okienne. Z kolei zachodnie

*6. Kościół pw. św. Marii
Magdaleny w Zamysławie,
zachowane kapitele
w filarze
północno-wschodnim.
Fot. Aleksander Stankiewicz*

narożniki pierwszej kondygnacji wieży ujęto szerokimi, dodanymi wtórnie przyporami. W dolnej partii ścian widać mieszany, ceglano-kamienny materiał budowlany, co może sugerować, że ta jej część pochodzi jeszcze z wieku XVII. Wtórność wieży zdaje się potwierdzać nieco inna wysokość przebiegu belkowania względem ścian nawy. Jej narożniki drugiej kondygnacji zdobią pojedyncze, wykonane w zaprawie i ustawione na postumentach pilastry korynckie, które wspierają belkowanie zdobione motywem zegarowym. Każde z pół najwyższej kondygnacji wieży zajmuje w partii dolnej owalny otwór, a ponad nim prostokątne, zamknięte nadwieszonym łukiem półkolistym okno. Wieńcza je wykonane w zaprawie, płasko opracowane naczółki z rozbudowanymi, ślimacznicowymi uszakami. Na wieży umieszczono hełm z glorieta, natomiast nawę i prezbiterium nakrywa wspólny, czterospadowy, stromy dach. Aneks nakryto dachem namiotowym.

Centralno-podłużny układ świątyni w Zamysławie odwołuje się do licznych budowli sakralnych wznoszonych w Europie w końcu XVII i w pierwszej połowie wieku XVIII, których układy przestrzenne są zależne od wcześniejszych realizacji architektonicznych autorstwa Francesca Borrominiego i Guarina Guariniego³⁰. W polskiej literaturze doczekały się one obszernych opracowań w kontekście architektury Rzeczypospolitej w wieku

³⁰ Jerzy KOWALCZYK, „Guarino Guarini a późnobarokowa architektura w Polsce i na Litwie”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 42, nr 3 (1997), s. 179–200.

XVIII, nie ma więc sensu przytaczać tu wszystkich przykładów³¹. Rozważania na temat genezy kościoła należałoby ograniczyć do grupy budowli, w których zastosowano określony zestaw rozwiązań, charakterystyczny dla budowniczych działających głównie na terytorium Bawarii, Czech i Śląska. Przyjęcie tego kierunku badań zdaje się potwierdzać także położenie świątyni w dobrach należących do klarysek głogowskich oraz przynależność Zamysłowa do diecezji wrocławskiej. Ewentualny przerzut stylowy architektury z terenów południowej Rzeszy czy państw habsburskich w przypadku wielkopolskiego pogranicza nie byłby niczym niezwykłym. Wskazują na to dotychczasowe badania, z których wynika, że artyści z tych regionów decydowali często o wyglądzie budowli z terenu południowej Wielkopolski³², a także tych położonych na kresach wschodnich Rzeczypospolitej³³.

Ogólne rozplanowanie oraz rozmiary świątyni w Zamysłowie wpisują się wyraźnie w schemat budowli zarezerwowany dla parafialnych wiejskich kościołów wznoszonych w pierwszych dekadach wieku XVIII w dobrach klasztornych na terytorium Czech i Moraw. Świątynie o zbliżonym do Zamysłowa układzie – z nakrytym kopułą i poprzedzonym pojedynczą wieżą korpusem na rzucie elipsy oraz krótkim prezbiterium – były realizowane przez Thomasa Haffeneckera (zm. 1730), architekta pochodzącego z Tyrolu, za-

³¹ Adam MIŁOBĘDZKI, „Wiedeńskie kościoły centralno-podłużne a późnobarokowa architektura ziem polskich”, *Rocznik Historii Sztuki* 16 (1986), s. 283–294; Jerzy KOWALCZYK, „Rola Rzymu w późnobarokowej architekturze polskiej”, *Rocznik Historii Sztuki* 20 (1994), s. 267–275; Zbigniew HORNING, *Jan de Witte architekt kościoła dominikanów we Lwowie*, red. Jerzy KOWALCZYK (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1995), s. 108–124; Jerzy KOWALCZYK, *Il ruolo di Roma nell'architettura polacca del tardo barocco* (Varsavia-Roma: Upowszechnianie Nauki Oświata „UN-O”, 1996), s. 70–77; Id., „Guarino Guarini a późnobarokowa architektura w Polsce i na Litwie”, s. 179–200; Karol GUTTMEIER, „Kościół w Karczewie pod Warszawą”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 37, nr 4 (1992), s. 316, 318, 321; Jerzy KOWALCZYK, „Późnobarokowa architektura Wilna i jej europejskie związki”, *Biuletyn Historii Sztuki* 55, nr 2-3 (1993), s. 173–188; Andrzej J. BARANOWSKI, „Architektura sakralna zakonów triumfującego Kościoła w Europie Środkowej”, w: *Sztuka po Trydencie*, red. Kazimierz KUCZMAN, Andrzej WITKO (Kraków: Wydawnictwo AA, 2014), s. 253–258 (Studia de Arte Moderna, 1); Józef SKRABSKI, *Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków* (Tarnów: Muzeum Okręgowe, „S-CAN” Wydawnictwo, 2007), s. 156, 158–164; Piotr ŁUGOWSKI, „Jakub Fontana i Domenico Merlini a rokokowa faza budowy kościoła kamedułów na Bielanach w Warszawie”, w: *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat fundacji eremu na Bielanach*, red. nauk. Karol GUTTMEIER, Anna Sylwia CZYZ (Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, 2016), s. 137–152.

³² Witold DALBOR, *Pompeo Ferrari (1660–1736). Działalność architektoniczna w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1938), s. 42, 43, 165; Id., „Grupa późnobarokowych budowli w Wielkopolsce i ich budownicy czy Karol Marcin Frantz”, *Prace Komisji Historii Sztuki PAU*, nr 9 (1948), s. 245–247; Id., „Związki Wielkopolski i Śląska w architekturze drugiej połowy wieku XVIII”, *Prace Komisji Historii Sztuki*, nr 10 (1952), s. 33–55; Samuel GUMIŃSKI, „Późnobarokowy kościół w Sicinach i problem jego autorstwa”, *Rocznik Sztuki Śląskiej* 9 (1973), s. 68–75; Karol GUTTMEIER, *Guido Antonio Longhi. Działalność architektoniczna w Polsce* (Warszawa: Neriton, 2006), s. 73, 74, 81; Andrzej J. BARANOWSKI, „Architektura sakralna w Wielkopolsce ok. 1700 r. Inspiracje europejskie, lokalne rozwiązania”, w: *Polska i Europa w dobie nowożytnej = L'Europe moderne, nouveau monde, nouvelle civilisation? Prace naukowe dedykowane Profesorowi Juliuszowi A. Chrościckiemu*, kom. red. Tadeusz Bernatowicz et al. (Warszawa: Zamek Królewski, 2009), s. 410–411; Id., „Architektura sakralna Małopolski i Śląska z przełomu XVII i XVIII wieku”, w: *Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych*, red. Andrzej BETLEJ, Katarzyna BRZEZINA-SCHUERER, Piotr OSZCZANOWSKI (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), s. 205, 207, 208–209; Mirosława SOBZYŃSKA-SZCZEPAŃSKA, „Problem autorstwa kościoła dworskiego w Cieszkowie oraz świątyni trzynarzy w Krotoszynie w świetle źródeł”, *Biuletyn Historii Sztuki* 75, nr 3 (2013), s. 405–424.

³³ Konstanty KALINOWSKI, „Związki artystyczne Śląska i Polski w XVIII wieku”, w: *Sztuka I. pol. XVIII wieku. Materiały sesji SHS, Rzeszów, listopad 1978* (Warszawa: PWN, 1981), s. 321–344; Piotr KRASNY, „Kościół Misjonarzy w Lublinie. Geneza form architektonicznych i problem autorstwa”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 41 (1996), s. 54–56; Id., *Bernard Meretyń i problem rokoka w architekturze polskiej*, Kraków 1994, praca doktorska, maszynopis w bibliotece IHS UJ, s. 226–232; Jerzy KOWALCZYK, „The Significance of Bohemia and Moravia for late-Baroque Architecture in Poland”, *Biuletyn Historii Sztuki* 64, nr 1-4 (2002), s. 97–148; Andrzej J. BARANOWSKI, „Barok wileński na artystycznej mapie Europy Środkowej”, *Biuletyn Historii Sztuki* 73, nr 3-4 (2011), s. 322–327.

7. Kościół pw. św. Marii Magdaleny w Zamysławie, sklepienie nawy kościoła.
Fot. Aleksander Stankiewicz

mieszkałego w Pradze, działającego na terenie Czech i Śląska. Ten prosty schemat kompozycyjny powtórzył on w kilku świątyniach parafialnych – kościele pw. Imienia NMP w Sepekovie (lata 20. XVIII w.), pw. Nawiedzenia NMP w Skale koło Humpolca (1728) czy św. Bartłomieja w Březinie (lata 30. XVIII w.)³⁴. Podziały we wnętrzach tych budowli tworzą pojedyncze pilastry i umieszczone między nimi płytkie wnęki ołtarzowe, a ich elewacje pokrywają ramy permutacyjne. Znalazły się też w jego dorobku o wiele bardziej zaawansowane artystycznie realizacje. Haffenecker był odpowiedzialny za wzniesienie w formie emporowej bazyliki z kopułą i dwuwieżową fasadą franciszkańskiego kościoła pw. Nawiedzenia NMP w Hejnicach koło Frydlandu (1722–1729). Pierwotne, niezrealizowane projekty architekta zakładały budowę świątyni, której formy były wyraźnie zależne od twórczości Christopa oraz Kiliana Ignaza Dientzenhoferów (m.in. przez zastosowanie sklepień ze sferycznymi gurtami)³⁵. Znajomość takich rozwiązań Haffenecker mógł wynieść ze

³⁴ Daniela ŠTĚRBOVÁ, „Tomáš Haffenecker”, w: *Barokní architektura v Čechách*, red. Petr MACEK, Richard BIEGEL, Jakub BACHTÍK (Praga: Karolinum, 2015), s. 357–358.

³⁵ Wpływy te były na tyle wyraźne, że autorstwo projektów budziło wątpliwości niektórych badaczy. Zob. Jan WRABEC, „Kościoły barokowe na Pogórzu Izerskim pomiędzy dominium Schaffgotschów i Gallasów, Krzeszowem i Lubomierzem”, w: *Wokół Karkonoszy i gór Izerskich. Sztuka baroku na śląsko-czesko-lużyckim pograniczu*, red. Andrzej KOZIEL (Jelenia Góra: Muzeum Karkonoskie; Wrocław: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012), s. 18. Zob. też: ŠTĚRBOVÁ, „Tomáš Haffenecker”, s. 362; Jan WRABEC, „Dziedzictwo Dientzenhoferów w dwóch okręgach – broumovskim i legnickim”, w: *Barok na Broumovsku ze śląskiej perspektywy: historia i współczesność*, red. Arkadiusz WOJTYŁA, Małgorzata WYRZYKOWSKA (Wrocław: Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, 2018), s. 27.

współpracy z Christophem przy budowie świątyni św. Mikołaja na Małej Stranie w Pra-dze³⁶. Wykorzystanie w pierwszym, niezrealizowanym projekcie kościoła w Hejnicach koncepcji Dientzenhoferów świadczy o rosnącej popularności stosowanych przez nich rozwiązań.

Centralno-podłużne ukształtowane wnętrza niewielkich wiejskich świątyn parafialnych można zaobserwować również w grupie budowli potwierdzonych źródłowo bądź przypisanych Christophowi Dientzenhoferowi (zm. 1722) oraz jego synowi Kilianowi Ignazowi (zm. 1751), który po śmierci ojca kończył ich budowę. Ze starszym z nich wiąże się projekt kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Úterach (po 1695), którego owalny, poprzedzony wieżą i pozbawiony wyodrębnionego prezbiterium korpus nakrywa sklepienie z lunetami³⁷. Za wspólne dzieło obu architektów bądź za przypisywane jednemu z nich uchodzą wznoszone na planie owalu kościoły św. Michała Archanioła w Verněřovicach (1719–1722)³⁸ i św. Barbary w Otovicach (1725–1727)³⁹. W obydwóch nawy nakryto spłaszczonymi kopułami, a w ścianach umieszczono obszerne wnęki ołtarzowe. Kilian Ignaz był także projektantem wiejskich świątyn wznoszonych z polecenia opata benedyktynów Othmara Daniela Zinke (zm. 1738) w podległych mu dobrach. Znaczącą większość z nich stanowią budowle składające się z owalnej bądź eliptycznej nawy poprzedzonej wieżą oraz krótkiego prezbiterium. Należy do nich zaliczyć kościół pw. Wszystkich Świętych w Heřmánkovicach (1724), św. Anny w Vižňovie (1724–1728) czy kościół św. Marii Magdaleny w Božanowie (ok. 1709–1743), gdzie układ wnętrza urozmaicają umieszczone ponad wnękami ołtarzowymi empory⁴⁰.

Fundatorzy kościoła w Zamysławie z pewnością świadomie pragnęli naśladować strategię budowlaną zakonów z terenów Czech i Śląska, powiększających siatkę parafii w swoich posiadłościach. Oryginalny układ przestrzenny zamysławskiej świątyni pozwala jednak stwierdzić, że nie tylko o proste naśladowanie strategii oraz form chodziło. Wysmakowany projekt może dowodzić gotowości klarysek do swoistej konkurencji z większymi i bogatszymi zgromadzeniami, korzystającymi z usług najlepszych projektantów. Na tle ówczesnej polityki budowlanej zakonów w tej części Europy nie byłoby to zresztą nic niezwykłego. Przykładem zjawiska naśladowania rozmachu fundacyjnego czeskich i śląskich cystersów na terenie Wielkopolski może być choćby działalność budowlana łódzkiego opata, Mikołaja Antoniego Łukomskiego (zm. 1750)⁴¹.

Specyficzna konstrukcja sklepienia i gurt, ukośny układ pilastrów we wnętrzu prezbiterium oraz oryginalny, oparty o schemat przenikających się elips rzut świątyni w Zamysławie wyraźnie nawiązują do kilku realizacji autorstwa wspomnianych już Kiliana Ignaza Dientzenhofera oraz jego ojca Christopha. W ich dorobku można wskazać dzieła, które

³⁶ Pojawiły się pomysły, by wiązać na tej podstawie z Haffeneckerem projekt kościoła w Novej Pace (1709–1724). Zob. Petr MACEK, Jakub BACHTÍK, „Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer”, w: *Barokní architektura v Čechách*, s. 260, 270.

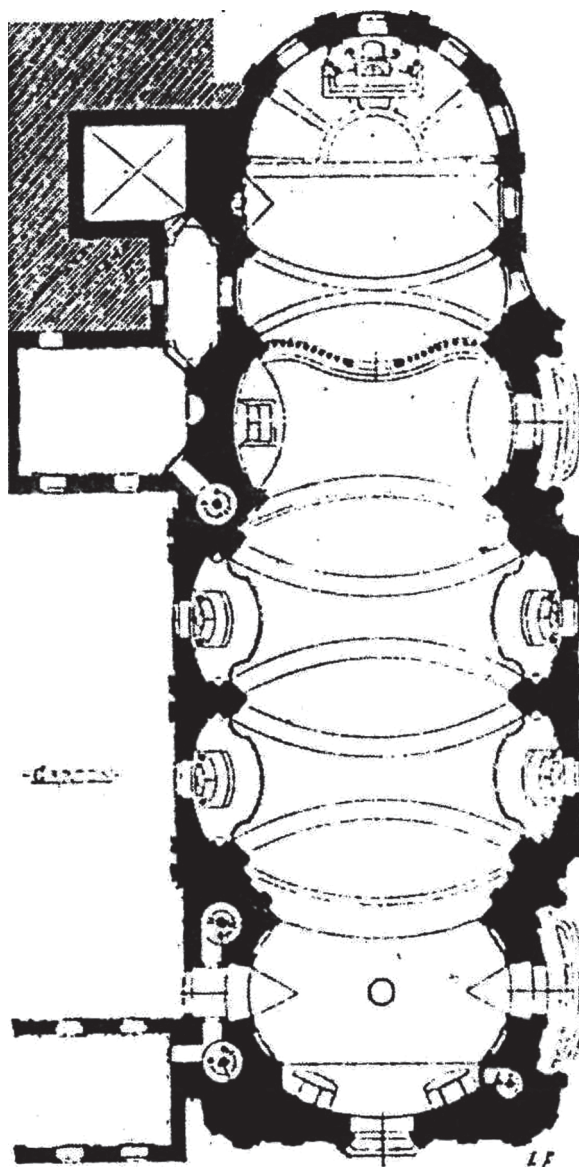
³⁷ Ibid., s. 276.

³⁸ Ibid., s. 283; WRABEC, „Dziedzictwo Dientzenhoferów”, s. 24–25.

³⁹ MACEK, BACHTÍK, „Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer”, s. 284; WRABEC, „Dziedzictwo Dientzenhoferów”, s. 30.

⁴⁰ WRABEC, „Dziedzictwo Dientzenhoferów”, s. 25.

⁴¹ JANUSZ NOWIŃSKI, „Lenda antiquissimum ac primarium cenobium, Domus Sapientiae – opata Mikołaja Antoniego Łukomskiego idea nowożytnego opactwa w Łądzie”, w: *Lenda novi aevi. Nowożytnie zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, red. JANUSZ NOWIŃSKI (Łąd-Poznań-Warszawa: Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, 2019), s. 30–31, 36, 38; KAROL GUTTMEJER, „Pompeo Ferrari i konstrukcja jego sklepienia kościoła cystersów w Łądzie”, w: *Lenda novi aevi*, s. 119.

8. Kościół pw. św. Małgorzaty
w Brevnovie, rzut. Repr. wg Albert E.
Brinckmann, Von Guarino Guarini bis
Balthasar Neumann, Berlin 1932, s. 12

mogły stać się pośrednim bądź bezpośrednim wzorem dla zamysłowskiego kościoła. Jednocześnie budowle te łączą się w nierozzerwalny łańcuch rozwojowy, obrazujący proces kształtowania przestrzeni za pomocą łączonych układów elips bądź owalów.

Ze starszym z Dientzenhoferów wiązano wzniesiony w latach 1707–1711 przy klasztorze klarysek w Chebie kościół pw. św. Klary⁴². Budowla, sprzężona z zabudowaniami klasztorowymi, jest pozbawiona wieży, a jej południowa elewacja ze względu na wyeksponowanie przejęła reprezentacyjne funkcje fasady. Prezbiterium kościoła zamyka wypukła pośrodku ściana wschodnia. Kompozycję nawy tworzą podwójne, poprzecznie usytuowane owale, których kształt wyznaczają filary i ukośnie nałożone na ich lica pilastry, wspierające rozpostarte ponad całym wnętrzem i położone na gurtach sklepienia żaglaste. Eliptyczny schemat wnętrza wpłynął na układ ścian elewacji, która przez to wydaje się

⁴² Heinrich G. FRANZ, *Bauten und Baumeister der Barockzeit in Böhmen* (Leipzig: E. A. Seemann, 1962), s. 61–64; Christian NORBERG-SCHULZ, *Kilian Ignaz Dientzenhofer e il barocco boemo* (Roma: Officina Edizioni, 1968), s. 34–35; Hans ZIMMER, *Die Dientzenhofer. Ein bayerisches Baumeistergeschlecht in der Zeit des Barock* (Rosenheim: Rosenheimer Verlagshaus, 1976), s. 77, 88; Jan WRABEC, *Dientzenhoferowie czescy a Śląsk* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991), s. 32; MACEK, BACHTÍK, „Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer”, s. 257, 258.

wkleśło-wypukła. Podobnie do świątyni w Chebie zrealizowano zamysłowskie prezbiterium, gdzie także mamy do czynienia z ukośnym ustawieniem pilastrów wspierających żaglaste sklepienie. Nie bez znaczenia wydaje się też fakt, że klaryski głogowskie pod wpływem zakonnic z Chebu mogły zdecydować się na realizację podobnej budowli, o „antyklasycywnym” sposobie aranżacji wnętrza.

W drugiej związanej z Christophem Dientzenhoferem budowli, kościele benedyktynów pw. św. Małgorzaty w Břevnovie (1708–1721) architekt zdecydował się posłużyć schematem nachodzących na siebie elips, zapożyczonym z traktatu Guariniego (il. 8)⁴³. W nawie oraz w półkole zamkniętym prezbiterium zastosował filary obłożone wiązkami ukośnie dostawionych, zdwojonych pilastrów, które wspierają sklepienie żaglaste ze sferycznymi gurtami. Takie rozwiązanie pojawiło się także w kościele w Novej Páči (1709–1724)⁴⁴. Poza podobnym do zamysłowskiego systemem artykulacji wnętrza, w Břevnovie tak samo rozwiązano oświetlenie prezbiterium, wykorzystując w tym celu okna podłużne i owalne (il. 9).

Najważniejszą jednak realizacją, z którą wiązana jest osoba Christopha, była budowa kościoła jezuitów pw. św. Mikołaja na Małej Stranie w Pradze. Badacze wciąż nie są zgodni co do tego, jaką pozycję w tej fabryce zajmować miał starszy Dientzenhofer, niemniej na podstawie wzmianek źródłowych oraz analogii z innymi pracami architekta skłonni są przypisywać mu autorstwo wzniesionych w latach 1702–1711 fasady i korpusu świątyni. Kopułę i partie wschodnie budowli miały natomiast realizować już jego syn Kilian Ignaz⁴⁵. Cechą charakterystyczną konstrukcji korpusu tego kościoła było wprowadzenie artykulacji w postaci filarów z ukośnie nałożonymi na nie od strony lica pilastrami, co miało wpływ na układ sferycznie krzyżujących się gurtów sklepienia. Filary z ukośnie ustawionymi pilastrami zostały zastosowane w grupie kilku śląskich świątyń, w których jednak nie zdecydowano się powtórzyć skomplikowanego systemu sklepień praskich.

W kościele jezuitów w Legnicy (1714–1727) wprowadzono podobny do praskiego system filarów i sklepień⁴⁶, co zresztą pozwoliło części badaczy wiązać budowlę z działalnością Christopha⁴⁷ bądź uznać realizację za wspólne dzieło ojca i syna. Niestety,

⁴³ MIROSLAV KORECKÝ, „Tvorba Kiliána Ignáce Dientzenhofera (K dvoustému výročí jeho úmrtí)”, *Zprávy památkové péče*, nr 11-12 (1952), s. 102–107; FRANZ, *Bauten und Baumeister*, s. 61–64; NORBERG-SCHULZ, *Kilian Ignaz Dientzenhofer*, s. 36–38; ZIMMER, *Die Dientzenhofer*, s. 88; MILADA VILÍMKOVÁ, *Stavitelé paláců a chrámů. Kryštof a Kilián Ignác Dientzenhoferové* (Praha: Vyšehrad, 1986), s. 311–312; FRANZ TICHY, *Studie zu Sakralbauten des Kilian Ignaz Dientzenhofer* (München: Tuduv-Verlagsgesellschaft, 1995), s. 139–146; MACEK, BACHTÍK, „Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer”, s. 266.

⁴⁴ Zdania na temat autorstwa projektu budowli są podzielone. Zob. FRANZ, *Bauten und Baumeister*, s. 75; KONSTANTY KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku* (Warszawa: PWN, 1977), s. 172; JAN WRABEC, *Architektoniczny język Dientzenhoferów na Śląsku* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004), s. 48; MACEK, BACHTÍK, „Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer”, s. 270.

⁴⁵ KORECKÝ, „Tvorba Kiliána Ignáce Dientzenhofera”, s. 102–107; NORBERG-SCHULZ, *Kilian Ignaz Dientzenhofer*, s. 133–138; VILÍMKOVÁ, *Stavitelé paláců a chrámů*, s. 311–312; TICHY, *Studie zu Sakralbauten*, s. 139–146; MACEK, BACHTÍK, „Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer”, s. 259–262; RICHARD BIEGEL, PETR MACEK, „Mnohotvárná architektura Kiliána Ignáce Dientzenhofera”, w: *Barokní architektura v Čechách*, red. Petr MACEK, Richard BIEGEL, Jakub BACHTÍK (Praga: Karolinum, 2015), s. 450–452.

⁴⁶ JAN WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku. Systematyka typologiczna* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1986), s. 56–59; KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 162.

⁴⁷ SAMUEL GUMIŃSKI, „Śląska architektura późnobarokowa w pierwszej połowie XVIII wieku a kościół św. Mikołaja na Małej Stronie w Pradze”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki*, z. 9 (1971), s. 107–108; KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 162–169.

9. Kościół pw. św. Małgorzaty w Brevnovie, wewnątrz prezbiterium. Fot. Aleksander Stankiewicz

w roku 1744 pierwotne sklepienia zawaliły się⁴⁸. Zastosowany w legnickiej świątyni system filarów z ukośnie ustawionymi pilastrami – choć już bez sklepień ze sferycznymi gurtami – powtarzano w innych śląskich realizacjach. Wśród nich w kontekście centralizującego układu kościoła w Zamysławie z pewnością należałoby wymienić ścienno-filarową bazylikę bonifratrów we Wrocławiu (1714–1722), wzniesioną przez Johanna Blasiusa Peintnera⁴⁹, w której zsunięte pod ściany i ulokowane między dwoma przesłami nawy głównej filary nieznacznie sugerowały założenie centralne⁵⁰. Jednak o wiele bardziej dojrzały schemat filarów z ukośnym układem pilastrów, nawiązujący wyraźnie do Legnicy oraz praskiej świątyni jezuitów, zastosowano we wnętrzu kościoła bożogrobców pw. św. Piotra i Pawła w Nysie (1720–1728)⁵¹, zaprojektowanego i początkowo budowanego przez Michaela Kleina, a ukończonego przez Feliksa Antoniego Hammerschmidta⁵². Podobne podpory powtórzono w kościele benedyktynek pw. św. Materna w Lubomierzu (1727–1730)⁵³. Bardzo zbliżony do praskiej świątyni jezuitów układ przestrzenny korpusu tej budowli sprawił, że jej projekt przypisywano synowi Christopha, Kilianowi Ignazowi. Młodszy z Dientzenhoferów mógłby być jego autorem także ze względu na powiązania prepozyta benedyktynek legnickich, Christopha Johanna Mayera (zm. 1727), z opatem Othmarem Danielem Zinke (zm. 1738), dla którego architekt ten pracował⁵⁴. Duża popularność konstrukcji korpusu świątyni praskiej i legnickiej miała też wpływ na twórczość architekta Jana Innocentego Töppera⁵⁵, autora dość licznej grupy budowli sakralnych, wśród których dwie – pw. św. Wawrzyńca w Głuchołazach (1729–1731)⁵⁶ oraz pw. św. Michała w Prudniku (1730–1738)⁵⁷ – również kopiowały system filarowy znany z Pragi czy Legnicy. W czasie gdy powstawały obie świątynie, rozpoczynano budowę kościoła parafialnego pw. św. Walentego w Lubiążu (1734–1745)⁵⁸, gdzie także zastosowano podobny układ podpór i pilastrów.

Na tle tych budowli z pewnością wyróżnia się kościół cystersów w Krzeszowie (1728–1735), wzniesiony przez Antoniego Jentscha z Lubawki⁵⁹. Również w jego wnętrzu zastosowano znany z wcześniej wymienionych budowli układ filarów z nałożonymi na ich lico ukośnymi pilastrami, a także zrezygnowano ze sferycznych gurtów sklepiennych. Zamiast tych ostatnich wprowadzono szerokie gurdy wspierające sklepienia żaglaste, a na

⁴⁸ WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku*, s. 57, 59.

⁴⁹ KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 262.

⁵⁰ WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku*, s. 51–53; ID., *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 148.

⁵¹ GUMIŃSKI, „Śląska architektura późnobarokowa”, s. 108–109; WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku*, s. 59–60;

⁵² KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 179, 272. Część badaczy dopuszczała możliwość wprowadzenia zmian w projekcie przez Christopha Tauscha. Zob. WRABEC, *Dientzenhoferowie czescy a Śląsk*, s. 73–74; ID., *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 154–156.

⁵³ GUMIŃSKI, „Śląska architektura późnobarokowa”, s. 109–111; WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku*, s. 61–63; ID., *Dientzenhoferowie czescy a Śląsk*, s. 43–46; KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 183–185; WRABEC, *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 137, 150.

⁵⁴ WRABEC, „Dziedzictwo Dientzenhoferów”, s. 29–30.

⁵⁵ WRABEC, *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 189, 190.

⁵⁶ GUMIŃSKI, „Śląska architektura późnobarokowa”, s. 112; KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 183; WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku*, s. 66–67.

⁵⁷ GUMIŃSKI, „Śląska architektura późnobarokowa”, s. 113; KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 183; WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku*, s. 68–69.

⁵⁸ GUMIŃSKI, „Śląska architektura późnobarokowa”, s. 114; KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 185–186; WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku*, s. 66.

⁵⁹ GUMIŃSKI, „Śląska architektura późnobarokowa”, s. 111; WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku*, s. 63–65.

skrzyżowaniu transeptu i otoczonej kaplicami oraz emporami nawy wzniesiono kopułę. Rozwiązania te oraz ogólny wyraz artystyczny świątyni, podkreślony jeszcze przez dwuwieżową, wklęsło-wypukłą fasadę, stały się argumentem dla niektórych badaczy niemieckich, by wiązać projekt kościoła z Kilianem Ignazem Dientzenhoferem⁶⁰. Nie wszyscy jednak przyjęli taką hipotezę⁶¹, a ostatecznie projekt budowli przypisano Christophowi Tauschowi (zm. 1731)⁶². W ostatnim czasie atrybucja ta zaczęła budzić ponowne wątpliwości⁶³, a nawet zaczęto wracać do propozycji autorów niemieckich⁶⁴.

Jak wynika z tego krótkiego przeglądu, dość chętnie powtarzano w architekturze sakralnej ukośny układ pilastrów nałożonych na lico filarów, nie łącząc go jednak z zastosowanym w kościele jezuitów w Pradze systemem sklepiennym. Pewnym wyjątkiem od tej reguły jest kościół benedyktynów w Banz (1710–1715), który został zaprojektowany i zbudowany przez Johanna Dientzenhofera (zm. 1726), brata Christopha⁶⁵, oraz bazylika w Vierzehnheiligen (1743–1772) projektu Balthasara Neumanna (zm. 1753)⁶⁶. Niewiele zrealizowano świątyń, które kopiowałyby w pełni układ podpór i sklepień stosowany przez Christopha.

W przypadku kościoła w Zamysławie podobieństwa do realizacji starszego Dientzenhofera są niewątpliwe, a wskazać można je w układzie artykulacji wnętrza, otworów okiennych oraz konstrukcji gurtów w prezbiterium. Za bezpośredni pierwowzór świątyni uznać należałoby jednak dzieło Kiliana Ignaza – kościół benedyktynów pw. św. Jadwigi i Świętego Krzyża w Legnickim Polu, słusznie uznawany za jedną z najwybitniejszych prac młodszego Dientzenhofera. Świątynia ta, wzniesiona w latach 1727–1731⁶⁷, zaplanowana została jako budowla centralno-podłużna o dwuwieżowej fasadzie. Nawę główną wzniesiono na rzucie dwóch przenikających się elips, do których od wschodu i zachodu dodano pojedyncze przęsła na rzucie poprzecznego owalu, pełniące rolę kolejno przedścionka oraz pierwszego przęsła prezbiterium (il. 10). Drugie, prostokątne przęsło chóru zamknięto półkoliście. Artykulację wnętrza korpusu wyznaczają filary z wydrążonymi w nich niszami lub wnękami, do których dostawiono pojedyncze korynckie kolumny na postumentach wspierające wyłamane na ich osiach odcinki belkowania. Te wiązkowe

⁶⁰ Martin WACKERNAGEL, *Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts in den germanischen Ländern* (Potsdam: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1929), s. 128; Günther GRUNDMANN, *Schlesische Barockkirchen und Klöster* (Lindau-Konstanz: Jan Thorbecke, 1958), s. 23.

⁶¹ KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 186–187.

⁶² Henryk DZIURLA, *Christophorus Tausch uczeń Andrei Pozza* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991), s. 189–213. Zob. też: Ryszard HOŁOWNIA, „Nieznane projekty i wpływy J. B. Fischera von Erlach na Śląsku”, w: *Nobile claret opus. Studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi*, red. Lech KALINOWSKI, Stanisław MOSSAKOWSKI, Zofia OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998), s. 378.

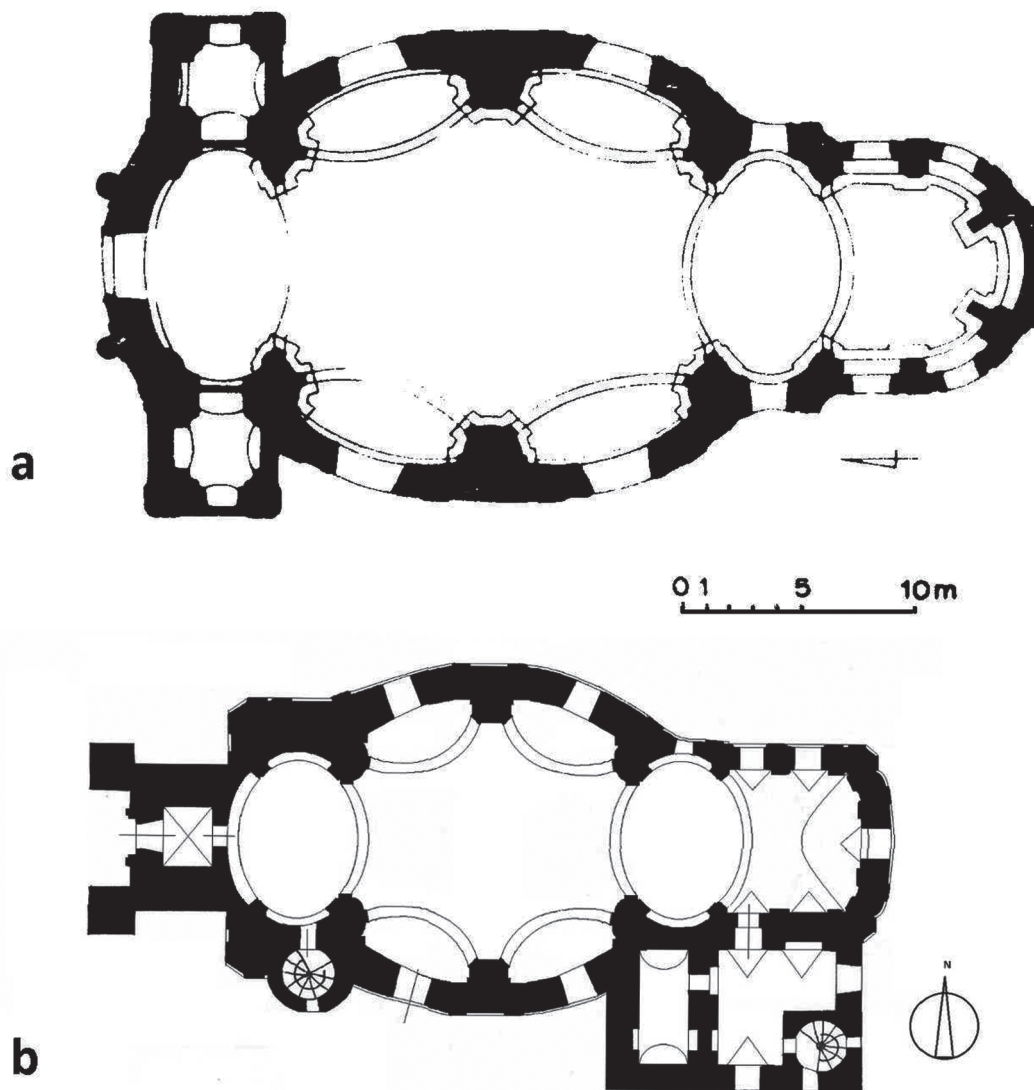
⁶³ WRABEC, *Dientzenhoferowie czeszy a Śląsk*, s. 63–68; Id., *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 149–152.

⁶⁴ Andrzej KOZIEL, „Nie tylko Legnickie Pole. Relacje artystyczne między klasztorami benedyktynów w Broumovie i cystersów w Krzeszowie w dobie baroku”, w: *Barok na Broumovsku ze śląskiej perspektywy*, s. 19–20.

⁶⁵ Alexander WIESNETH, *Gewölbekonstruktionen Balthasar Neumanns* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2011), s. 40; MACEK, BACHTÍK, „Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer”, s. 267–268.

⁶⁶ WIESNETH, *Gewölbekonstruktionen Balthasar Neumanns*, s. 162–165.

⁶⁷ KORECKÝ, „Tvorba Kiliána Ignáce Dientzenhofera”, s. 45–108; FRANZ, *Bauten und Baumeister*, s. 147; NORBERG-SCHULZ, *Kilian Ignaz Dientzenhofer*, s. 77, 118; Jan WRABEC, „Kościół pobenedyktynski w Legnickim Polu. Uwagi o architekturze i programie ideowym”, *Biuletyn Historii Sztuki* 33, nr 4 (1971), s. 345–368; ZIMMER, *Die Dientzenhofer*, s. 88; KALINOWSKI, *Architektura doby baroku na Śląsku*, s. 169–172; VILÍMKOVÁ, *Stavitelé paláců a chrámů*, s. 116–118; WRABEC, *Barokowe kościoły na Śląsku*, s. 92–95; TICHY, *Studie zu Sakralbauten*, s. 104–111; WRABEC, *Dientzenhoferowie czeszy a Śląsk*, s. 38; Id., *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 131, 132; MACEK, BIEGEL, „Mnohotvárná architektura”, s. 424–425.

10. Zestawienie rzutów: a. kościoła pw. św. Jadwigi i Świętego Krzyża w Legnickim Polu, oprac. Aleksander Stankiewicz wg Jerzy Wrabec, *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku. Systematyka typologiczna, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1986, s. 93, il. 18*; b. kościoła św. Marii Magdaleny w Zamysłowie, oprac. Aleksander Stankiewicz na podstawie pomiarów WUOZ w Zielonej Górze

podpory wspierają arkady przyścienne i gurdy, na których położone zostało żaglaste sklepienie (il. 11). Ten sam typ przesklepienia powtórzono w prezbiterium, którego ściany w pierwszym od nawy przęśle zyskały artykulację w postaci filarów z ukośnie ustawionymi pilastrami, a w drugim, półkolistym, w ścianach wydrążono wnęki flankowane półkolumnami. W tej części budowli belkowanie ma postać ciągłą i oddziela okna podłużne, umieszczone we wnękach, od owalnych, usytuowanych w lunetach sklepienia.

W Zamysłowie naśladowano większość rozwiązań przestrzennych i konstrukcyjnych zastosowanych w kościele benedyktynów w Legnickim Polu. Zrezygnowano jedynie z tych elementów, które nie były potrzebne wiejskiej świątyni. Dwuwieżowa fasada została zastąpiona pojedynczą wieżą, znacząco uproszczono system artykulacji nawy, rezygnując z kolumn, i ograniczono plastyczność belkowania prezbiterium. Przymuszczalnie

11. Kościół pw. św. Jadwigi Śląskiej i Świętego Krzyża w Legnickim Polu, wewnątrz.
Fot. Aleksander Stankiewicz

z przyczyn finansowych bądź z braku dostępu do rzeźbiarzy zrezygnowano z kamiennej rzeźby architektonicznej. Powtórzono natomiast zasadnicze cechy świątyni benedyktynów. Poza rzutem budowli, filarami z ukośnie ustawionymi pilastrami i konstrukcją gurtów w prezbiterium zastosowano rodzaj sklepień żaglastych nazywanych czasem „czeska kapą”. Wszystkie wymienione cechy są charakterystyczne dla twórczości obu Dientzenhoferów⁶⁸. Ponadto podziały elewacji uporządkowano za pomocą płycin bądź lizen, w prezbiterium zastosowano dwa rzędy okien podłużnych i owalnych, podkreślono też w obu przypadkach addytywny schemat bryły budowli, która wydaje się być złożona z kilku różnych segmentów⁶⁹. Obramienia okienne wieży w Zamysławie zyskały charakterystyczny kształt uszaków oraz naczółków, występujący również w innych realizacjach Kiliana Ignaza (il. 12).

W świetle przeprowadzonej analizy należy odrzucić dotychczasowe, oparte na wątpliwych przesłankach propozycje atrybucji zamysławskiego kościoła⁷⁰. Nie można natomiast

⁶⁸ KORECKÝ, „Tvorba Kiliána Ignáce Dientzenhofera”, s. 57; FRANZ, *Bauten und Baumeister*, s. 47–50; NORBERG-SCHULZ, *Kilian Ignaz Dientzenhofer*, s. 168, 179, 186; WRABEC, *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 67, 72; MACEK, BIEGEL, „Mnohotvárná architektura”, s. 467–468.

⁶⁹ WRABEC, *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 72

⁷⁰ Jedną z nich jest teza o autorstwie Frantza. Zob. DRATWA, *Dzieje parafii w Konradowie*, s. 98. Atrybucja Ferrariemu również nie przekonuje. Zob. KOWALSKI, *Zabytki środkowego Nadodrza*, s. 267; GRABOWSKA, *Paradyż i Raj Utracony*, s. 133; KOWALSKI, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, s. 420; *Powiat wschowski*, s. 51. Architekt ten nie stosował w planach przenikających się elips, choć Andrzej Kusztelski uznał, że korpus kościoła cystersów w Łądzie miałyby powstać w wyniku takiego zabiegu. Zob. Andrzej KUSZTELSKI, „Twórczość Pompeo Ferrariego. Rewizja stanu

12. Obramienia okien: a. kościoła benedyktynów w Legnickim Polu; b. kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Karłowych Warach; c. wieży kościoła w Zamysławie. Fot. Aleksander Stankiewicz

wykluczyć, że świątynię zaprojektował osobiście Kilian Ignaz Dientzenhofer, na krótko przed śmiercią w grudniu roku 1751. Istotną rolę przy wyborze architekta mogłyby w tym wypadku odegrać wspomniana wyżej konkurencja między zakonami, a zarazem istniejące między nimi powiązania. Hipoteza ta wydaje się być przekonująca, zważywszy, że znaczną część licznych projektów Kiliana Ignaza wykonywała grupa jego współpracowników i uczniów, często modyfikujących do swoich potrzeb koncepcje mistrza⁷¹. Niemniej brak źródłowych dowodów poświadczających taki bieg wydarzeń skłania ku temu, by sądzić, że w Zamysławie przystosowano do wymagań fundatorów gotowy, wykorzystany wcześniej w Legnickim Polu projekt, i że stało się to bez wiedzy samego architekta. Takie wypadki miały miejsce dość często. Warto przywołać tu dwa przykłady realizacji bądź adaptacji dzieł Dientzenhofera z terenów Śląska. Pierwszym jest kościół w Sicinach wznoszony w latach 1736–1740 przez Karla Martina Frantza najprawdopodobniej właśnie na podstawie projektu Kiliana Ignaza⁷², drugim zaś kościół dworski w Cieszkowie (po 1753) o formach wywodzących się z projektu młodszego Dientzenhofera⁷³, o którym, dzięki odkrytym niedawno źródłom, wiadomo, że był budowany przez majstrów cechowych Carla Josepha Pöltza i Leopolda Ostriza⁷⁴. Przykłady te dowodnie wskazują, że ambitne koncepcje Dientzenhofera mogli realizować zarówno artyści tej klasy co Frantz, jak też muratorzy cechowi.

Trudno obecnie ustalić pochodzenie Horenburga oraz środowisko artystyczne, w którym zdobył doświadczenie budowlane. Budowniczy o podobnie brzmiącym nazwisku (Hornburg lub Horneburg) w roku 1731 odpowiedzialny był za wzniesienie kościoła luteńskiego w Międzyrzeczu⁷⁵ oraz przebudowę kościoła parafialnego w Krośnie Odrzań-

badań i nowe ustalenia”, w: *Sztuka 1. poł. XVIII wieku*, s. 142. Tezę taką przyjął także Andrzej J. Baranowski. Zob. BARANOWSKI, *Architektura sakralna w Wielkopolsce*, s. 544. Nie można się zgodzić z taką interpretacją, słusznie odrzuconą już przez część badaczy. Zob. KOWALCZYK, „Rola Rzymu”, s. 259; GUTTMEJER, „Pompeo Ferrari”, s. 104, przyp. 21.
⁷¹ Sytuacje takie miały miejsce w wielu realizacjach z terenów Czech. Zob. WRABEC, *Architektoniczny język Dientzenhoferów*, s. 47–56.

⁷² WRABEC, *Dientzenhoferowie czescy a Śląsk*, s. 50.

⁷³ SOBCZYŃSKA-SZCZEPAŃSKA, „Problem autorstwa”, s. 416.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 410, 411–412, 415.

⁷⁵ Stanisław ŁOZA, *Architekci i budowniczowie w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki, 1930), s. 133.

skim w 1729 r.⁷⁶ Jeśli to tylko zbieżność nazwisk, należałoby rozważyć, czy Horenburg nie zdobył doświadczenia zawodowego w cechu muratorów w Poznaniu, Lesznie lub Wrocławiu. Badania źródłowe dotyczące pochodzących z tych ośrodków budowniczych z wieku XVIII są zbyt mało zaawansowane i nie ułatwiają w tej chwili poszukiwania majstra Horenburga. Można natomiast stwierdzić, że budowniczy ten w znacznym stopniu zrealizował koncepcję Kiliana Ignaza Dientzenhofera, której ideą przewodnią była właśnie centralno-podłużna budowla wzniesiona w systemie „łańcuchowym”, o korpusie przykrytym „czeską kapą”. Świadczy to o wysokich kwalifikacjach tego jak na razie dość enigmatycznego twórcy.

Kościół w Zamysławie ze względu na swoje znaczenie artystyczne w pełni zasługuje na wprowadzenie do głównego nurtu badań nad architekturą XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej. Budowla ta jest znakomitym przykładem wpływu architektury czeskiej i śląskiej na budownictwo pogranicza Wielkopolski. Jest też kolejnym pretekstem do podjęcia przez badaczy w przyszłości szerszych badań nad zakresem udziału śląskich czy niemieckich budowniczych w wielkopolskim ruchu budowlanym epoki saskiej.

Reflection of the Dientzenhofers' Works in Greater Poland's Borderland. Architecture of the Church of St Mary Magdalene at Zamysłów

The history and genesis of the architecture of the Church of St Mary Magdalene at Zamysłów (Hinzen-dorf), near Wschowa, is discussed. The building has not as yet been a subject of separate studies. It has also been omitted in the publications on Polish architecture of the 18th century, while the only historical studies of the facility are the legacy of pre-WW I and inter-war authors. Despite being located in the Polish territory, as of the Middle Ages the village of Zamysłów remained the property of the Głogów Poor Clares. By

1752, supported financially by the Głogów nuns the church altarist Fr Philip Valentin Hoffman had raised a church on a plan with elongated central space. With Master Horenburg being its stonemason, the church's design echoed the layout of the Benedictine Church at Legnickie Pole (1727–1731) designed by Kilian Ignaz Dientzenhofer. In view of the pioneering and genuine forms of the spatial layout the building deserves being introduced into the mainstream of research into Polish modern architecture.

Translated by Magdalena Iwińska

⁷⁶ CHMARZYŃSKI, „Sztuka Ziemi Lubuskiej”, s. 161.

Baranowski, Andrzej J. "Architektura sakralna Małopolski i Śląska z przełomu XVII i XVIII wieku." W *Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych*, redakcja Andrzej Betlej, Katarzyna Brzezina-Schuerer, Piotr Oszczanowski, 201–214. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.

Baranowski, Andrzej J. *Architektura sakralna w Wielkopolsce i jej zleceniodawcy na tle regionalizacji baroku*. Warszawa: Liber pro Arte, 2020.

Baranowski, Andrzej J. "Architektura sakralna w Wielkopolsce ok. 1700 r. Inspiracje europejskie, lokalne rozwiązania." W *Polska i Europa w dobie nowożytnej = L'Europe moderne, nouveau monde, nouvelle civilisation? Prace naukowe dedykowane Profesorowi Juliuszowi A. Chrościckiemu*, redakcja Tadeusz Bernatowicz et al., 410–441. Warszawa: Zamek Królewski, 2009.

Baranowski, Andrzej J. "Architektura sakralna zakonów triumfującego Kościoła w Europie Środkowej." W *Sztuka po Trydencie*, redakcja Kazimierz Kuczman, Andrzej Witko, 253–258. Kraków: Wydawnictwo AA, 2014.

Baranowski, Andrzej J. "Barok wileński na artystycznej mapie Europy Środkowej." *Biuletyn Historii Sztuki* 73, nr 3-4 (2011): 281–340.

Biegel, Richard, i Petr Macek. "Mnohotvárná architektura Kiliána Ignáce Dientzenhofera." W *Barokní architektura v Čechách*, redakcja Petr Macek, Richard Biegel, Jakub Bachtík, 419–473. Praga: Karolinum, 2015.

Chmarzyński, Gwido. "Sztuka Ziemi Lubuskiej." W *Ziemia Lubuska*, redakcja Michał Szczaniecki, Stanisław Zajchowski, 143–166. Poznań: Instytut Zachodni, 1950.

Dalbor, Witold. "Grupa późnobarokowych budowli w Wielkopolsce i ich budowniczy Karol Marcin Frantz." *Prace Komisji Historii Sztuki PAU*, nr 9 (1948): 245–247.

Dalbor, Witold. "Związki Wielkopolski i Śląska w architekturze drugiej połowy wieku XVIII." *Prace Komisji Historii Sztuki*, nr 10 (1952): 33–59.

Dziurla, Henryk. *Christophorus Tausch uczeń Andrei Pozza*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991.

Franz, Heinrich G. *Bauten und Baumeister der Barockzeit in Böhmen*. Leipzig: E. A. Seemann, 1962.

Grabowska, Bożena. *Paradyż i Raj Utracony*. Gorzów Wielkopolski: Sonar, 2010.

Gumiński, Samuel. "Późnobarokowy kościół w Sicinach i problem jego autorstwa." *Rocznik Sztuki Śląskiej* 9 (1973): 67–75.

Gumiński, Samuel. "Śląska architektura późnobarokowa w pierwszej połowie XVIII wieku a kościół św. Mikołaja na Małej Stronie w Pradze." *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki*, z. 9 (1971): 105–156.

Guttmejer, Karol. *Guido Antonio Longhi. Działalność architektoniczna w Polsce*. Warszawa: Neriton, 2006.

Guttmejer, Karol. "Kościół w Karczewie pod Warszawą." *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 37, nr 4 (1992): 315–331.

Guttmejer, Karol. "Pompeo Ferrari i konstrukcja jego sklepienia kościoła cystersów w Łądzie." W *Lenda novi aevi. Nowożytnie zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, redakcja Janusz Nowiński, 96–120. Łądz-Poznań-Warszawa: Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, 2019.

Hołownia, Ryszard. "Nieznane projekty i wpływy J. B. Fischera von Erlach na Śląsku." W *Nobile claret opus. Studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Zlatowi*, redakcja Lech Kalinowski, Stanisław Mossakowski, Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, 371–385. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998.

Hornung, Zbigniew. *Jan de Witte architekt kościoła dominikanów we Lwowie*, redakcja Jerzy Kowalczyk. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1995.

Kalinowski, Konstanty. *Architektura doby baroku na Śląsku*. Warszawa: PWN, 1977.

Kalinowski, Konstanty. "Związki artystyczne Śląska i Polski w XVIII wieku." W *Sztuka 1. poł. XVIII wieku: Materiały sesji SHS, Rzeszów, listopad 1978*, 227–336. Warszawa: PWN, 1981.

Konopnicka-Szatarska, Małgorzata. "Klaryski głogowskie." *Studia Zachodnie* 6 (2002): 91–100.

Konopnicka-Szatarska, Małgorzata. *Kontrreformacja w księstwie głogowskim (XVI–XVIII w.)*. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 2002.

Korecký, Miroslaw. "Tvorba Kiliána Ignáce Dientzenhofera (K dvoustému výročí jeho úmrti)." *Zprávy památkové péče*, nr 11-12 (1952): 45–108.

Kowalczyk, Jerzy. "Guarino Guarini a późnobarokowa architektura w Polsce i na Litwie." *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 42, nr 3 (1997): 179–201.

Kowalczyk, Jerzy. *Il ruolo di Roma nell' architettura polacca del tardo barocco*. Varsavia-Roma: Upowszechnianie Nauki Oświata UN-O, 1996.

Kowalczyk, Jerzy. "Późnobarokowa architektura Wilna i jej europejskie związki." *Biuletyn Historii Sztuki* 55, nr 2-3 (1993): 173–188.

Kowalczyk, Jerzy. "Rola Rzymu w późnobarokowej architekturze polskiej." *Rocznik Historii Sztuki* 20 (1994): 215–308.

Kowalczyk, Jerzy. "The Significance of Bohemia and Moravia for late-Baroque Architecture in Poland." *Biuletyn Historii Sztuki* 64, nr 1-4 (2002): 97–151.

Kowalski, Stanisław. *Zabytki architektury województwa lubuskiego*. Zielona Góra: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, 2010.

Kowalski, Stanisław. *Zabytki środkowego Nadodrza: katalog architektury i urbanistyki*. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 1976.

Kozieł, Andrzej. "Nie tylko Legnickie Pole. Relacje artystyczne między klasztorami benedyktynów w Broumovie i cystersów w Krzeszowie w dobie baroku." W *Barok na Broumovsku ze śląskiej perspektywy: historia i współczesność*, redakcja Arkadiusz Wojtyła, Małgorzata Wyrzykowska, 13–23. Wrocław: Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, 2018.

Krasny, Piotr. "Kościół Misjonarzy w Lublinie. Geneza form architektonicznych i problem autorstwa." *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 41 (1996): 49–67.

Kronika wschowskich bernardynów czyli Archiwum klasztoru wschowskiego Braci Mniejszych Obserwantów, w którym (opisane jest) wprowadzenie, fundacja, a następnie wygnanie przez dysydencjki mieszkańców – odstępców od prawdziwej wiary, ponowne wprowadzenie a następnie nowa fundacja przez życzliwych patronów, i protektorów, rozwój i sprawy godne zapamiętania: z dokumentów i rękopisów opowiedziana Roku Pańskiego 1790, redakcja Alojzy Pańczak, tłumaczenie Pius Turbański, Alojzy Pańczak. Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T, Muzeum Ziemi Wschowskiej, 2019.

- Kusztelski, Andrzej. "Twórczość Pompeo Ferrariego. Rewizja stanu badań i nowe ustalenia." W *Sztuka I. poł. XVIII wieku: Materiały sesji SHS, Rzeszów, listopad 1978*, 137–150. Warszawa: PWN, 1981.
- Ługowski, Piotr. "Jakub Fontana i Domenico Merlini a rokokowa faza budowy kościoła kamedułów na Bielanych w Warszawie." W *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat fundacji eremu na Bielanych*, redakcja Karol Guttmejer, Anna Sylwia Czyż, 137–152. Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, 2016.
- Macek, Petr, i Jakub Bachtík. "Radikálně dynamická skupina a Kryštof Dientzenhofer." W *Barokní architektura v Čechách*, redakcja Petr Macek, Richard Biegel, Jakub Bachtík, 249–289. Praga: Karolinum, 2015.
- Miłobędzki, Adam. "Wiedeńskie kościoły centralno-podłużne a późnobarokowa architektura ziem polskich." *Rocznik Historii Sztuki* 16 (1986): 283–294.
- Norberg-Schulz, Christian. *Kilian Ignaz Dientzenhofer e il barocco boemo*. Roma: Officina Edizioni, 1968.
- Nowiński, Janusz. "Lenda antiquissimum ac primarium cenobium, Domus Sapientiae – opata Mikołaja Antoniego Łukomskiego idea nowożytnego opactwa w Łądzie." W *Lenda novi aevi. Nowożytnie zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, redakcja Janusz Nowiński, 28–48. Łąd-Poznań-Warszawa: Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, 2019.
- Przeiętka, Marcin. "Przedmioty niezwykle i typowe w osiemnastowiecznych spisach mobiliów. Inwentarz ruchomości podkomorze go wschowskiego Ignacego Nieżychowskiego." *Historia i Polityka*, nr 6 (2007): 9–24.
- Skrabski, Józef. *Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków*. Tarnów: Muzeum Okręgowe, "S-CAN" Wydawnictwo, 2007.
- Sobczyńska-Szczepeńska, Mirosława. "Problem autorstwa kościoła dworskiego w Cieszkowie oraz świątyni trynitarzy w Krotoszynie w świetle źródeł." *Biuletyn Historii Sztuki* 75, nr 3 (2013): 405–424.
- Sprungala, Michael. *Kronika Wschowy*. Wschowa: Towarzystwo Przyjaciół Sławy, 2015.
- Štěrbová, Daniela. "Tomáš Haffenecker." W *Barokní architektura v Čechách*, redakcja Petr Macek, Richard Biegel, Jakub Bachtík, 353–364. Praga: Karolinum, 2015.
- Tichy, Franz. *Studie zu Sakralbauten des Kilian Ignaz Dientzenhofer*. München: Tuduv-Verlagsgesellschaft, 1995.
- Urban, Wincenty. *Z dziejów duszpasterstwa katolickiego w Archidiecezji Opolskiej i Głogowskiej w czasach nowożytnych, cz. 2: Archidiecezja Głogowska*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1975.
- Vilímková, Milada. *Stavitelé paláců a chrámů. Kryštof a Kilián Ignác Dientzenhoferové*. Praha: Vyšehrad, 1986.
- Wiesneth, Alexander. *Gewölbekonstruktionen Balthasar Neumanns*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2011.
- Wrabec, Jan. *Architektoniczny język Dientzenhoferów na Śląsku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.
- Wrabec, Jan. *Barokowe kościoły na Śląsku w XVIII wieku. Systematyka typologiczna*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1986.
- Wrabec, Jan. *Dientzenhoferowie czescy a Śląsk*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- Wrabec, Jan. "Dziedzictwo Dientzenhoferów w dwóch okręgach – broumovskim i legnickim." W *Barok na Broumovsku ze śląskiej perspektywy: historia i współczesność*, redakcja Arkadiusz Wojtyła, Małgorzata Wyrzykowska, 23–31. Wrocław: Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, 2018.

Wrabec, Jan. "Kościoły barokowe na Pogórzu Izerskim pomiędzy dominium Schaffgotschów i Gallasów, Krzeszowem i Lubomierzem." W *Wokół Karkonoszy i gór Izerskich. Sztuka baroku na śląsko-czesko-łużyckim pograniczu*, redakcja Andrzej Kozieł, 13–22. Jelenia Góra: Muzeum Karkonoskie; Wrocław: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012.

Wrabec, Jan. "Kościół pobenedyktynski w Legnicki Polu. Uwagi o architekturze i programie ideowym." *Biuletyn Historii Sztuki* 33, nr 4 (1971): 345–368.

Zimmer, Hans. *Die Dientzenhofer. Ein bayerisches Baumeistergeschlecht in der Zeit des Barock*. Rosenheim: Rosenheimer Verlagshaus, 1976.

